

En lovprisningens teologi

Danske ligtaler og døden i luthersk tradition

Af lektor, ph.d. Lars Cyril Nørgaard

Efter reformationen blev trykte ligtaler et populært fænomen. Hvad kendetegnede denne tryksag, og hvordan formidle den et særligt syn på døden? Det er spørgsmål, jeg længe har arbejdet med. Nu også som lektor i kirkehistorie.

Hvad er en “ligprædiken”?

På vores fakultet findes en samling af trykte ligtaler. Størstedelen er fra 1600-tallet. Samlingen stammer fra Roskilde Adelige Jomfrukloster, der blev grundlagt i 1699 af Berte Skeel og Margrethe Ulfeld. Måske medbragte de ugifte kvinder ligtalerne. Det kan også være, at trykkene stammer fra de bogsamlinger, som Skeel og Ulfeld ejede. Man finder en lignende samling i Karen Brahes Bibliotek, som blev flyttet til Odense Adelige Jomfrukloster.

På forsiden af trykkene anføres titlen “ligprædiken”, hvilken henviser til en tekst i to dele. En del beskriver den afdøde, mens en anden del rummer en prædiken. Talens to dele er omgivet af andre elementer: Et illustreret titelblad eller *frontispice*, en dedikation og et exordium. Desuden rummer nogle tryk sørgedigte.

Selve ligprædikenen udgør en bibelsk tour de force. Ophobningen af henvis-

ninger til Bibelen er et særkende ved trykkene fra 1600-tallet, hvor et særligt skriftsyn vandt frem. Denne del af talen er altså *mere* teologisk, fordi dens arbejde med ord, sætninger og figurer i de bibelske tekster blev opfattet som åbenbarende sandheder og dermed som handlingsvejledende.

Denne teologiske del var inspireret af de prædikener, som Luther selv holdt ved begravelserne af Frederik d. 3 og Johan d.1 af Sachsen. Dertil kommer den prædiken, som Bugenhagen leverede ved Luthers egen begravelse. Disse tre prædikener skabte et referencerum, som senere ligprædikener knyttede an ved og videreudviklede. Denne videreudvikling fandt sted inden for rammerne af det ideal for det teologiske studium, som Melancthon havde knæsat, og hvor prædikenen tilhørte et særligt retorisk register; dette register benævnes *genus dialecticum* eller *genus didaskalikon*.

Skildringen af den afdøde

Oprindelsen til den anden del i de trykte ligtaler skal ligeledes søges i begravelserne af Frederik den Vise, Johan den Stædige og Luther. Ved alle tre begravelser leverede Melancthon en *oratio fune-*

bris, som lovpriste afdøde ved at knytte an ved *loci personarum*. I den retoriske tradition hørte sådanne *loci* til *genus demonstrativum* eller den epideiktiske tale (fra *epideiknusthai*, som betyder “at give en fremvisning”). Den lutherske ligtale kombinerer altså to retoriske registre, som ikke *hører* sammen og bør opfattes som en hybrid talemåde.

I *Von Mißbrauch der Messen* fra 1521 havde Luther beklaget, at begravelser blev afholdt for de dodes skyld. Ifølge ham skulle denne liturgiske handling drage omsorg for de endnu levende kristne. Hverken Luther eller Melancthon var næppe klar over, at henholdsvis deres prædikener og deres *orationes* ville skabe en ny talehandling. Imidlertid blev ligtalens to led centrum i det lutherske begravelsesritual, der henvender sig til de efterladede og fortolker døden som erfaring og begreb.

Det første danske eksempel på en tryksag, hvor prædiken og lovprisning af den afdøde kombineres, stammer fra 1565. Grænsefladen mellem de to dele viser sig dog vanskelig at opretholde. I de danske tryk fra 1500-tallet og 1600-tallet kan man f.eks. pege på, at lovprisningen ikke klæder det levede liv i en neutral sprogdragt. Nogle dele udelades, mens andre fremhæves. Særligt indgående beskrives, hvordan *døden* fandt sted. Denne lille del af det levede liv fremhæves, hvormed teologiske motiver integreres i lovprisningens portrættegning.

Forberedelse til døden

At døden kunne opfattes som prisværdig, mente allerede Quintilian og Cicero. Man finder også denne opfattelse i begravelsestaler fra det 5. århundrede f.Kr. Døden

som *locus* i en epideiktisk tale er ikke ny. Det nye består i, at dette *locus* påvirkes af en luthersk forståelse af døden. Luthers *Sermon von der Bereitung zum Sterben* fra 1519 fungerer her som et vigtigt udgangspunkt. Efterfølgende forfattere udformede en luthersk udgave af senmiddelalderens *ars moriendi*. Fra 1520erne til 1540erne blev manualer udgivet, der foreskrev, hvordan man burde forholde sig til *døden*.

På dansk grund forfattede Niels Palladius en sådan manual. Dette værk præsenterer sig selv som fremlagt i prædikenform, mens Palladius endnu var i København. Tilknytningen til København og mere specifikt til Vor Frue Kirke kan dateres til sidst i 1540erne, mens værket først blev trykt i 1558, efter Palladius havde overtaget bispeembedet i Lund. Som Martin Schwarz Lausten har vist, gør Palladius brug af stof fra tysksprogede manualer: Hans værk bekræfter, at en luthersk diskurs om døden eksisterede og kunne genbruges på “kreative” måder.

Det er tydeligt, at lovprisningen i ligtalene afspejler, hvad samtidens *ars-moriendi* litteratur foreskriver. Det har blandt andet stud.theol. Michael Guldberg demonstreret i sit speciale fra 2023. Det medfører ikke, at de trykte prædikener giver et sandfærdigt billede af fortiden. Prædikanten – enten som førstehandsvidne eller på anden hånd – rekonstruerede, hvad der skete ved *dødslejet*, og dermed fortolktes begivenhedernes gang jo allerede. Denne fortolkning kom på overarbejde, når der var tale om pludselig død. Lovprisningen måtte genskrive den afdødes liv som en implicit forberedelse på *døden*.

Trøstens teologi

Den nye lovprisningsform – en teologisk-informeret *epideixis* – havde sine rødder i Melanchthons *orationes*, men den havde også rødder i en apologetisk tekst, nemlig *Doctor Martin Luthers Christlicher Abschied unnd Sterben* fra 1546. Denne beskrivelse skulle mane det rygte til jorden, at Luther ved sin død var blevet hentet af dæmoner og transporteret direkte til helvede. Man bør næppe tage apologien helt for gode vare. Et lignende forsigtighedsprincip bør anvendes i forhold til trykte ligtaler. De lovpriser, hvordan den danske adel *altid* mødte sygdom, lidelse og død med taksigelse for lykkelige ægteskaber, med velformulerede afskedstaler til deres børn, med et hav af bibelvers, med spontan salmesang og ufravigelig Kristustro.

Der er dog grænser for, hvor meget prædikanten kunne pynte på sandheden. Beskrivelserne af afdøde er ikke ren fiktion. De er nærmere tilrettelagte udgaver af virkeligheden, som følger forskrifter fra *ars-moriendi* litteraturen. Ligtalen afstemmer forskrifter med omstændighederne for et givent dødsfald. Vi kunne her måske tale om en lovprisningens teologi, men *teologi* skulle så betyde noget andet end, hvad blev fremsat af samtidens stridslystne dogmatikere og fyldte siderne i deres bindsvære udgivelser. Vi ville her have med en teologi at gøre, der var særlig følsom over for sin kontekst – et menneskes død, familiens sociale position og de følelsesmæssige tilstande, som døden afstedkommer hos de efterladte. Man kunne tilføje, at denne form for teologi – en fromhedsteologi – ikke står i modsætning til, hvad en mere

formel sprogbrug udtrykte. Dog havde den en langt større udbredelse, idet fromhedsteologien, som Kornerup siger et sted, møntede ideernes guldbarrer ud til dagliglivets brug.

Ny lektor i kirkehistorie

Fromhedsteologi har optaget mig længe, og jeg vil arbejde videre med emnet, efter jeg 1. februar 2024 er tiltrådt som lektor på Afdeling for Kirkehistorie. Min tilknytning til Det Teologiske Fakultet er ikke ny, for jeg studerede her i mange år, inden jeg skrev min ph.d.-afhandling i forbindelse med ERC-projektet *Solitudes: Withdrawal and Engagement in the long seventeenth century* (2013-2017). Dette projekt blev ledet af professor Mette Birkedal Bruun.

Efter nogle korte ansættelser var jeg international postdoc med støtte fra Danmarks Frie Forskningsfond (2017-2019). I den forbindelse var jeg tilknyttet Durham University, Centre Roland Mousnier, Sorbonne IV, og forskningsenheden ved Versailles. Dette ledte også til en forelæsningsrække ved École pratique des Hautes Études, Section des Sciences historiques et philologiques, i Paris.

I de seneste år (2020-2023) har jeg haft den store glæde at være ansat ved Centre for Privacy Studies, som er finansieret af Danmarks Grundforskningsfond (DNRF138) og ligeledes ledes af professor Birkedal Bruun. Dette levende og højt specialiseret forskningsmiljø har på afgørende vis påvirket min forståelse af kirke-historie, som dels er et af teologiens fag, dels er sin egen videnskab, der har meget at lære fra andre måder at skrive bindestregshistorie på.

Kilde & kontekst

En afgørende del af min forskning er det private som historisk begreb og privathed som historisk erfaring. Analysen af forskellige kilder viser – til ingens overraskelse! – at dette begreb og denne erfaring har taget sig forskelligt ud. Dette skyldes, at rammerne for menneskets eksistens forskyder sig. Selv dødens biologiske faktum er blevet fortolket forskelligt. Også døden har en historie.

En sådan kulturhistorisk observation må bestemmes nærmere. Variationen i de måder, hvorpå begreber og erfaringer udtrykkes, må knyttes til kildernes gener, deres retoriske registre og sprogbrugernes intentioner. Findes der så ingen begrebslig og erfaringsmæssig lighed? Jo, men en sådan lighed forudsætter, at kilderne hører til samme kontekst. Man kan forsigtigt hævde, at kirkehistorikere ikke bare anerkender dette kontekstprincip. De opfatter ligefrem princippet som ufravigeligt.

Ser vi nu på ligtalerne fra 1600-tallet, så rejser de spørgsmål, der kræver adskillige former for kontekstualisering. Den samme kilde indskriver sig i flere kontekster. Kontekstprincippet er ikke endimensionelt men flerdimensionelt. Hver kilde nødvendiggør faktisk en overvejelse over, hvordan kontekstualisering skal finde sted. Min udgivelse *Les petits livres secrets* (2023) fokuserer på en kontekst,

hvor den fransk adelskvinde Françoise d'Aubigné skabte sine egne bønnebøger. I sin private fromhedspraksis overtrådte hun i al hemmelighed nogle normer, men samtidigt kan hendes små bøger alene forstås inden for den kontekst, hvor netop disse normer var gældende.

Kontekster eksisterer selvfølgelig ikke på samme måde som græsslåmaskiner, billardborde og gode venner. De findes, fordi dokumenter stykkes sammen, og vi fortløbende diskuterer denne sammenstykning som kontekst for dette eller hint. Kontekster er dermed generaliserede billeder af fortiden, og det er langt fra sikkert, at sådanne billeder gengiver fortiden, som den faktisk var. Afstanden mellem fortidens virkelighed og vores udforskning af samme er afgrundsdyb.

Vil vi alligevel tale om en vis lighed mellem begreber og erfaringer, må en sådan lighed komme til syne i historiske kilder. Denne synlighed forudsætter, at kilderne hører hjemme i samme kontekst. Ved en sådan identifikation løber vi en risiko: Fortidens virkelighed kan blive miskendt. Denne miskendelse arbejder kirkehistorikere på at reducere, men den forbliver et vilkår. Sagt anderledes: Udarbejdelsen af en kontekst handler aldrig alene om fortiden. Dette arbejde handler også altid om, at vi selv er mennesker, der lever i tidens strøm og er undervejs mod at forstå virkeligheden.